

İSLAM HUKUKUNA GÖRE ÇEVRE HAKKI

Dr. Yusuf EŞİT*

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri İslam Hukuk Anabilim Dalı

Özet

Çevre, insanın ilişki hâlinde olduğu her şey anlamına gelmektedir. Başka bir bakış açısıyla ise kendisinin de dâhil olduğu tüm mahlukatı çevre olarak adlandırabiliriz. İnsanoğlu dünyaya gönderilirken belli kurallar çerçevesinde hareket etmesi istenmiş, diğer mahlukatla ilişkisi belli bir sistem üzerine oturtulmuştur. Böylelikle başıboş yaratılmayan insanın başta kendisi olmak üzere tüm mahlukata veya çevreye ilişkin yerine getirmesi gerekli görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Diğer bir deyişle çevrenin onun üzerinde hakkı bulunmaktadır. Bu çalışmamızda İslam hukukunda hak olarak görülen çevre hakkının mahiyetini tartışacağız. Bu hakkın İslam hukukunun hak nazariyesi içerisinde nerede durduğunu İslam hukuk usulu çerçevesinde ele alacağız.

Anahtar kelimeler: İslam, Fıkıh, Çevre, Hak, Hukuk

Abstract

Environment means everything that related to human. In another point of view, we can describe all the creatures including humans as environment. It has been requested from human beings to act in accordance with certain rules when sending to the world and relations with the rest of creation is based on a certain system. Thus, there have been necessary duties and responsibilities for all creatures and environment including primarily stray non-created human especially himself. In other words, the environment has right on him. In this study, we will discuss the essence of the right environment as seen rights in Islamic law. We will consider where this right stands for the right theory of Islamic law under the methods of Islamic law.

Keywords: Islam, Fiqh, Environment, Right, Law

1. Giriş

İslam hukuku, bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde bireylerin hemcinslerinden oluşan toplum ile ilişkisini, yüce yaratıcı ile olan ilişkisini ve çevre ile olan ilişkisini düzenleyen bir dizi kurallar manzumesi olduğu görülür. İslam hukukunun haklar nazariyesinde klasikleşen; sırf Allah hakkı, sırf kul hakkı ve karma hakların dışında bir de mükellefin çevresindeki hayvanat ve nebatata yönelik haklarına da işaret edilen bir hak sınıfına da bazı fakihlerce değinilmektedir. Bu hak, diğer haklar gibi müstakil bir hak olarak görülmemiş kul hakları kapsamında ele alınmıştır. Bu anlamda hak ile ne kastedildiği önem arz etmektedir. Dolayısıyla hakların anlam ve çerçevesini belirleyerek çevre hakkının klasik İslam Hukuk usulünde Allah ve kul hakları içerisinde ele alınıp alınmayacağını tartışacağız.

2. İSLAM HUKUKUNDA BİR HAK OLARAK ÇEVRE HAKKI

Çoğulu hukuk olan hak kelimesi lügavi olarak; doğru, gerçek, sübut, kesin, doğrulamak, vücûbiyet (görev-sorumluluk), nasîb-pay,¹ muvafık ve mutabık, adalet, islam, mal, milk² gibi anlamlara sahiptir.

Hak kavramı, İslam hukuk kaynaklarında sübut ve vücûb anlamlarına ilişkin yetki manası etrafında bir anlama sahip olduğu belirtilmektedir.³ İslam hukuk usulünde hak kavramı hükmün konusu bahislerinde ele alınır. Bardakoğlu, şer'î hükme hak denmesinin hakkın sözlük anlamları olan “mevcut ve sabit olma” anlamıyla irtibatı olduğunu ve yapılan tanımların teknik tanımlar olmayıp örfî ve lügavi anlamlar olduğunu belirtir.⁴ Nitekim Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330), hakkı “*şüphe olmaksızın her yönüyle var olan şey*” olarak tanımlar.⁵ O, “*Sihir ve göz haktır*” dendiğinde var oldukları, “*başkasının hakkı vardır*” dendiğinde zimmetinde her yönüyle bir şeyin (borcun) var olduğu şeklinde anlaşıldığını belirtir.⁶

Kimi usulcüler hak ile şârinin hitabını kastederken bir kısmı da hitabın iliştiği filleri kast etmektedir.⁷ Usûlcüler arasındaki söz konusu bu tartışmanın yanında gerek fakihler gerekse usûlcüler mükellefin fiillerini veya tasarruflarını sınıflandırmışlardır. Şâfiî fakihî Mâverdî (ö. 450/1058) genel olarak Allah ve kul hakları şeklinde ikili bir taksimde bulunmuştur.⁸ Ancak söz konusu taksim katı bir ayırım olmadığını bazı fiillerin veya hakların tedahül ettiğini ve Allah ile kul haklarının beraber bulunduğunu da belirtmektedir. Örneğin el kesmenin Allah hakkı olduğunu, çalınan mal veya bedelinin ise kul hakkı olduğunu ifade eder.⁹ Daha sonraki dönemlerde genel olarak usulcüler, konuyu genelde sırf Allah hakları, sırf kul hakları ile karma haklar (Allah haklarının ağır bastığı ve kul haklarının ağır bastığı)¹⁰ şeklinde tasnif ettiklerini görüyoruz.

¹ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Cemaluddin el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Darü'l-Marife, Kahire, X, s.939-942.

² Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezak el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs*, Darü'l-Hidâye, XXV, s.166.

³ Bardakoğlu, Ali, “Hakk”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, s.139.

⁴ Bardakoğlu, Hak, *DİA*, XV, s.140.

⁵ Alâuddin Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Dârü'l-Kitâb el-'Arabî, Beyrut, IV, 134

⁶ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 134.

⁷ Örneğin Teftazânî (ö. 792/1390) mahkumu bihin veya hakkın, Şârinin hitabının iliştiği filler olması gerekliliğini hakkın hissi olarak gerçekleşmesi, yani vakıada var olması gerektiğine bağlar. Ona göre şer'î hitap vakıada olmayan bir şeye ilişmez. (Sa'dudin Mesud b. Ömer et-Teftazânî, *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh li metni Tenkîk fi usûli'l-fikh*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tarih yok, II, 314.)

Dolayısıyla bu görüşe göre hak olarak Şârinin hitabının veya emir ile nehiyelerinin değil bu hitabın konusu olan fiiller olması gerekmektedir.

⁸ Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, *el-Hâvi'l-kebîr fi fikhî mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*, tahk. Ali Muhammed Maavvad-Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, III, s.153,161.

⁹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, XIII, s.212.

¹⁰ İbn Melek, İzzedin Abdullatif b. Abdülaziz, *Şerhu'l-Menâr*, Matbaatü'l-Osmaniyye, 1315, 885-886; İbn Mesud, Sadrü's-Şerî'a Ubeydullah, *et-Tavdîh li halli gâvâmizi Tenkîh*, (Teftazânî'nin Şerhu't-Telvîh'iyle beraber) Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan, t.y ; Teftazânî, *Şerhu't-Telvîh*, II, s.315.

Karâfî (ö. 684/1285) kulların tasarruflarını dört kısımda değerlendirmektedir.¹¹ İlki sadece Allah haklarının olduğu tasarruflardır.¹² İkincisi sırf kul haklarına ilişkin tasarruflardır. Sırf kul hakkı denmesi kulların bu hakkı düşürme gibi bir yetkiye sahip olmalarındandır. Bunun dışında sırf kul hakları içinde de Allah hakkı da bulunmaktadır. Örneğin borcun ödenmesi sadece kul hakkı gibi görünürken borcun ödenmesine yönelik Allah emrinin olması, aynı zamanda Allah hakkının da bulunduğu anlamına gelir. Üçüncüsü ise Allah ve kul haklarının beraber bulunduğu ancak kullara yönelik maslahatın galip geldiği tasarruflardır.¹³ Dördüncüsü ise Allah, Resul ve kulların haklarının tümünün beraber bulunduğu tasarruflardır.¹⁴

Hakkın, Allah hakkı olarak isimlendirilmesi bir kişiye tahsis edilmeksizin umumun menfaatini ihtiva etmesindedir.¹⁵ Allah'a nispeti ise öneminin büyüklüğü ve faydasının genel oluşundandır. Aksi hâlde yerde gökte var olan her şeyin sahibi Allah olup her türlü menfaat elde etme ve zarar görmeden de beridir. Kul hakkı denmesi ise kişisel fayda ve maslahattan ötürüdür.¹⁶ Söz konusu bu bakışa göre Allah hakkı konuları da esasen kula yöneliktir. Onların maslahatlarını ihtiva etmektedir. Allah ile ilişkilendirilmesi hakkın belirli bir taliplisinin olmaması ve tüm insanlara hatta insanlığın maslahatına dönük olmalarındandır.

Hakkın Allah ile ilişkilendirilmesine Şâtîbî farklı bir bakış açısı getirir. Hakkın Allah ile ilişkilendirilmesini Allah-kul arasındaki ilişki üzerine kurar. Ona göre şer'î hükümlerin hiçbirisi Allah haklarından hali değildir. Allah'ın kulları üzerinde kendisine ibadet etme ve ortak koşmama hakkı bulunmaktadır. Diğer bir deyişle bu kavram, Allah yönüyle veya hakkıyla hak kavramına bakıldığında onun emirlerine uyma, yasaklarından kaçınma anlamı taşır. Kullar bu şekilde Allah hakkına riayet etmiş olurlar. Allah hakkından bu anlaşılınca sırf kul haklarında bile Allah hakkının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Karâfî de kul hakkına açıklama getirirken bundan kast edilenin kulun kendisinin bu haktan feragat edebilmesi olduğunu belirtir. O, İbrahim b. Mûsâ eş-Şâtîbî gibi kul haklarında da Allah hakkı bulunduğunu ifade eder.¹⁸

Hakkın mahiyeti konusundaki farklılık gibi, kapsamı hususunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Hakkın kaç gruba ayrıldığı hangi tasarrufun hangi hak çeşidi altında ele alınabileceği usulcülerin bakış açılarına göre farklılaşmaktadır. Nitekim İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), maslahat ve mefsetet açısından sınıflandırdığı hakları

¹¹ Karâfî, Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris, *el-Fürûk*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2003, II, s.394-395.

¹² Bu gruba, Allah'a iman ve onu bilmeyi bu gruba örnek olarak verir. *el-Fürûk*, II, s.394-395.

¹³ Kefaretler, mala ilişkin nezirler, vakıf ve kurbanı buna örnek olarak gösterir. *el-Fürûk*, II, s.394-395.

¹⁴ Örneğin ezan ve namaz ibadetlerini zikreder. Ona göre ezan da Allah'a tekbir, ona şahadet Allah hakkı, Peygamberin risaletine şahadet Peygamber hakkı, insanlara namaz vaktinin geldiğini haber vermek ise kul hakkıdır. (*el-Fürûk*, II, s.394-395) Ona göre namaz ibadeti de çok boyutlu bir ibadettir. Namazda Allah, Peygamber ve kul haklarının tümünün bulunduğunu ifade eder. Niyet, tekbirler, rükûlar, secdeler, tesbihler, teşehhüd ile namaz yasakları Allah hakkıdır. Peygamber'e salat ve selam ile onun risaletine şahadet Peygamber hakkıdır. (Kişinin) kendisine yaptığı dualar kendisi üzerindeki hakkıdır. İnsanlara yaptığı dualar ise kul hakkıdır. (*el-Fürûk*, II, s.395).

¹⁵ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 135.

¹⁶ Teftazânî, *Şerhu't-Telvîh*, II, s.315.

¹⁷ Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, tahk. Ebû Ubeyde, Dâru İbni 'Afân, Birinci Baskı, y.y 1997, II, 537-539.

¹⁸ Karâfî, *el-Fürûk*, II, s.394-395.

gaye olanlar ve vesile olanlar şeklinde başka bir açıdan taksime tabi tutar.¹⁹ Bu da hakka yüklenen anlam ve bakış açısına göre farklı taksimlerin yapılabildiği anlamına gelir.

İslam hukuk usulcülerinin yukarıda aktardığımız görüşlerine baktığımızda hak ile genelde kulların fiillerinin kast edildiği; konuya Allah-kul arasındaki ilişki bağlamında şâriin hitabı çerçevesinde yaklaştıkları görülür. Bu ilişki açısından hak, Allah'ın emretme yetkisi, kulların ise şâriin emir ve nehiyelerine uyma görev ve sorumlulukları olarak anlaşılır. Bu çerçevede kulların çevresi ile ilişkisi yukarıda yapılan taksimlerde görüleceği üzere doğrudan değinilmemiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam hukukçuları arasında ilk defa İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), çevre hakkını teorik açıdan ele almıştır. Bu hususta İzzeddin b. Abdüsselâm, hak tasnifinde hayvan haklarına “ *حُقُوقُ الْبِهَائِمِ وَالْحَيَوَانَ عَلَى الْإِنْسَانِ* ” (Hayvanların insanlar üzerindeki hakları) şeklinde yer vermiştir.

2.1 İzzeddin b. Abdüsselâm'ın Hak Tasnifi

Hakların mahiyetlerine ilişkin tasnif hakkında İzzeddin b. Abdüsselâm gaî bir yaklaşım sergiler. O, Allah ve kul haklarını maslahat ve mefsedet açısından ikiye, her bir kısmı da kendi içerisinde üçe ayırmaktadır. Allah haklarını sırf Allah hakları, Allah hakları ile kul haklarının birleştiği ve Allah-Resûl-kul haklarının birleştiği şeklinde üçe ayırır. Mahlukat haklarını da kişinin sadece kendisi üzerindeki, diğer insanların kendisi üzerindeki ve hayvanların kendisi üzerindeki hakları şeklinde yine üçe ayırır.²⁰ Mahlukat hakları şeklinde bir tanımlama yapmasına rağmen insanlar dışındaki diğer mahlukat içinde sadece hayvan hakları şeklinde bir sınırlamaya gitmektedir. Bu, kendisinin canlılar hiyerarşisinde insan çevre ilişkisi açısından hayvanata ve nebatata farklı konum yüklediği anlamına gelir. Bu farklı konumlandırmanın canlılar içerisinde insanlar ile hayvanlar arasındaki organizma yapısı benzerliğinden ötürü haklı bir yönü bulunmaktadır. Nitekim “*yeryüzünde gezen her türlü canlı ve iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir.*” (el-En'âm, 6/38) ayeti de başka açıdan hayvanların insanlarla olan benzer bir yönüne işaret etmektedir. Ancak bu, insanın nebatat âlemine yönelik sorumluluklarının olmadığı anlamına gelmemektedir.

İzzeddin b. Abdüsselâm'ın mahlukat hakkı taksimine bakıldığında hak ile ifade etmek istediği, kulun görev ve sorumluluklarıdır. Bu anlamda kulların kendilerine, diğer hemcinslerine ve Allah'ın yarattıklarına karşı yerine getirmesi gereken sorumlukları bulunmaktadır. Kulların uyması gereken hayvan haklarına dair ifadeleri şöyledir:

“Yiyecek ve içeceklerini, yaşlılıktan veya hastalıktan kendilerinden istifade edemez hâlde bile olsa karşılama, gücünün üstünde yük yüklememe, hemcinsinden veya başka cinsten kendisine yönelik kırma, toslama ve yaralama şeklinde zarar verecek biriyle aynı yerde barındırmama, boğazlayacağı vakit uygunca boğazlama, can verinceye kadar cildini yarmama, kemiklerini kırmama, çocuklarını gözleri önünde boğazlamama, üzerindeki keneleri temizleme, ahırlarını güzel yapma, dişleriyle bir

¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, Ebû Muhammed b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, *Kavâ'idü'l-âhkâm fi mesâlihi'l-enâm*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1991, I, s.153-167.

²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-âhkâm*, I, s.153-167.

arada tutarak birleşmelerine imkân tanıma, kemiklerini kıracak bir şey atmama etini helallikten çıkaracak şekilde yaralamama... ”²¹

İzzeddin b. Abdüsselâm’ın yukarıda aktardığımız ifadeleri hayvanların canlı olarak tüm ihtiyaçlarını kapsamaktadır. Yem, barınma gibi varlık olarak ihtiyaç duydukları tüm ihtiyaçları ve kendileriyle iyi muamele şeklinde insana düşen hakları ihtiva etmektedir. Onun bu başlık altında ele aldığı hakların referansları Hz. Peygamber’dir. Nitekim o, hayvanlara aşırı yük bindirilmemesi, yemlerinin verilmesi, boğazlanma usul ve yöntemlerine dikkat edilmesi gerekenleri bildirmiştir.²²

Çevreyle ilişki konusunda İzzeddin b. Abdüsselâm’ın haklar taksimatındaki mahlukatın hakları kapsamına nebatatı da benzer bir yaklaşımla işleyebiliriz. Özellikle çevreye verilen zararın ve korumanın insan ve hayvan yaşamıyla direkt bağlantısı düşünüldüğünde insanın nebatatla ilişkisi bu çerçeveye oturur. Kur’an’da evrenin bir düzen içerisinde yaratıldığı ve insanın bu ölçüye uyması istenmektedir.²³ Ancak başka ayetlerde de insanoğlunun yapıp ettikleriyle bu düzeni bozduğu belirtilir.²⁴ Bu ayetler insanın çevresiyle olan ilişkisinin genel hatlarını çizmektedir. Bu anlamda insanın çevresini koruması gerektiği ve sorumluluğunu yerine getirmediği zaman mesul olacağı belirtilmektedir.

Hz. Peygamber ve sahabeden aktarılan rivayetlerde ağaç dikmeye özendirme, savaş ortamında bile yeşili korumanın istenmesi²⁵, ölü arazilerin ihyası vb. hükümler insan ve hayvan tüm canlıların faydasıdır. Bu konuda Hz. Peygamber’in şu hadisini örnek olarak zikretmek istiyoruz: “*Bir Müslüman ağaç diker de bunun meyvesinden bir insan, bir yabancı hayvan, kuş yahut başka bir canlı yerse, muhakkak o yenilen şey onun için bir sadakadır.*”²⁶

İnsanın çevresini temiz tutup koruması ve doğadaki dengeye aykırı hareket etmekten kaçınması, hem insanoğlu neslinin geleceği hem de birer hikmet üzere yaratılmış olan diğer canlıların geleceğini ve yaşamını korumuş olmaktadır. Aksi hâlde insanın çevre konusunda halife olmasının da yüklediği sorumlulukları yerine getirmemesi sadece insanların değil, tüm mahlukatın haklarını çiğnemek anlamı taşır.

²¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-âhkâm*, I, s.167.

²² Konuyla alakalı bazı rivayetler: “*Allah bu dilsizler hakkında hayırlı olmanızı tavsiye etmektedir, onlara güçleri seviyesinde yük vurun.*”(benzer rivayet için bk. Askalânî, İbn Hacer, *Metâlibü'l-âliye*, Dârü'l-‘Asime, Su‘ud, h.1419, IX, s.346), “*Ey Nukadete! Sağınca yavrusu için süt bırak...*”(Mecmau'z-zevâid, VIII, s.196), “*Koyunların burunlarını silin, ağıllarını temizleyin*”(Mecmau'z-Zevâid, IV,s.65-67), “*Nebî (s.a.v) hayvanlara işkence yapanlara lanet etti.*” (Buharî, Zebâih, 25), “*Allah’ın elçisi, canlı bir varlığı hedef yapana lanet etti.*” (Buharî, Zebâih, 25), “*Bir kere Ensar’dan birinin bahçesine girmişti. Orada bir deve vardı. Deve Rasûlüllah’ı görünce inleyerek gözlerinden yaşlar boşalmaya başladı. Nebî (s.a.v) yanına gidip kulak dibini eliyle sıvazladı deve de sakinleşti: Efendimiz: Bu devenin sahibi kim?*” diye sordu. Ensar’dan genç biri gelip, “benim” dedi. Efendimiz de: “Allah’ın sana bahşettiği bu hayvan hususunda Allah’tan korkman gerekmez mi idi! Çünkü, o senin kendisini aç bırakıp yordüğünü bana şikayet etti.” (Ebû Dâvûd, Cihâd 47)

²³ “*her şey bir ölçü ve bir miktar içinde yaratılmıştır*” (Kamer, 49) “*Göğü yükselti ve ölçüyü koydu. Ölçüde haddi aşmayın*” (Rahman, 7-8). Benzer ayetler için bkz. Kaf, 6-10; ed-Duhân, 44/38-39; er-Rahmân, 55/1-13.

²⁴ “*İnsanların kendi işledikleri hatalar ve kötülükler sebebiyle karada ve denizde bozulmalar olmuştur.*” (Rum, 41)

²⁵ Savaş sırasında çevrenin korunması ile ilgili bk. Veysel Nargül, “*İslam Hukukunda Çevrenin Savaş Sırasında Korunması*”, İslam Hukuk Araştırmalar dergisi, sy. 23, 2014.

²⁶ Müslim, Musâkât, 10; Buhari, Edeb, 27.

3. ALLAH HAKKI KAPSAMINDA ELE ALINMASI: TEKLİFİ HÜKÜMLERDE ÇEVRE HAKKI

Yukarıda Şâtübî ile Karâfî'ye göre kul haklarında da Allah hakkının olduğunu aktarmıştık. Allah'ın kullarından uymasını istediği her türlü emir ve nehiyler veya yukarıda ifade ettiğimiz üzere kendisinin kullara yönelik hitabı olan hükümler onun hakkını oluşturmaktadır. İzzeddin b. Abdüsselâm da kulun düşürmesiyle sakıt olan veya olmayan tüm haklarda Allah hakkı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu hak onun emrine itaat edilmesi gerekliliğidir. Kişi affetmek suretiyle hakkını düşürse bile Allah'a itaatsizlikten ötürü tercih edilen görüşe göre ta'zîr ile cezalandırılır.²⁷ Dolayısıyla Allah'ın çevre hakkında buyruklarının olması kulların uymaları gereken bir çevre hakkının olduğu anlamına gelir. Başka bir ifadeyle çevre hakkını Allah hakkı kapsamında ele alabileceğimize delalet eder. Allah hakkı kapsamında ele almamıza imkân veren husus, Allah'ın veya Hz. Peygamber'in konuya dair emir ve nehiyelerinin olması ve çevrenin insan hayvan tüm mahlukatın yaşamı için hayati önem arz etmesidir. Şârinin buyrukları veya hitabı, şer'î hükümleri oluşturduğundan öncelikle şer'î hükümlerden kısaca bahsetmek istiyoruz

Hüküm, kök itibariyle bağlandığı “حکم” fiilinin mastarıdır. Hüküm, sözlük anlamı itibariyle fıkıh, ilim, adaletle karar vermek, mani olmak, kazâ²⁸ ve siyasi olarak hâkimiyet kurmak²⁹ anlamlarında kullanılır. İstilahi anlamda ise Şâriin mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabı olarak tanımlanmaktadır.³⁰

Mükellefin fiillerine ilişkin hükümler genelde beşe ayrılmıştır. Bunlar vâcip, mendup, haram (mahzûr), mekruh ile mubahtır.³¹ Gazzâlî'ye göre şer'î hitap, fiilin yapılmasını gerektirecek bir şekilde varit olmuşsa ve hitapta bu fiilin terk edilmesinde cezanın olduğunu hissettiren bir şey varsa bu hitap vaciptir.³² Ona göre hitapta fiilin terki ile cezayı gerektiren bir şey varit olmamışsa bu hitap nedbtir.³³ Şer'î hitap bir fiilin terkinin içeren şekilde ve işlenmesiyle cezayı hissettiren bir şey ile varit olmuşsa hitap hazırdır (hurmet). Cezayı hissettiren bir şeyle varit olmamışsa hitab kerahettir (mekruh). Şer'î hitap serbest bırakma biçiminde varit olmuşsa mubahtır.³⁴

²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-âhkâm*, I, s.167.

²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XII, s.141-142.

²⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-'azam*, tahk. Abdü'l-Hamid Hindavî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 2000, III, s.49.

³⁰ Bk. Gazzâlî, Ebu Hamid, *el-Mustasfâ*, tahk. Muhammed Abdüsselâm eş-Şâfi, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993 s.45.

³¹ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.52.

³² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.52-53.

³³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.52-53. Görüldüğü üzere vacip ile mendup arasında ortak husus Şâri tarafından yapılmasının istenmesidir. Böylelikle mükellef bu emri yerine getirdiğinde sevap elde eder. Ancak ikisini birbirinden ayıran husus vacibin terkinin cezayı gerektirmesidir. Söz konusu ceza mendupta yoktur. Bk. Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî, *Şerhu'l-Varakât fi usûli'l-fikh*, Tâcuddin İbn Ferkâh'ın Şerhü'l-Varakât adlı eserinin sonunda, Tahk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 2010, s.147; Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, Dârü İbni Hazm, Birinci Baskı, Lübnan 2008, s.55-56.

³⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s.52. Vacip ile mendup arasındaki ilişkinin benzeri haram ile mekruh arasında da bulunmaktadır. Haram ile mekruhun ikisinin de Şâri tarafından terk edilmesi istenir. Bu isteğin yerine getirilmesiyle sevap elde edilir. Ancak istek yerine getirilmeyip işlenirse haramın işlenmesinde ceza varken mekruhun işlenmesinde ise ceza yoktur. Mahallî, *Şerhu'l-Varakât*, s.148.

Şarî'in mükellefi muhayyer bıraktığı bir hüküm olması hasebiyle mubah yapma ve terk açısından birbirine eşittir. Ancak mubah iki taraftan birinin ağır bastığı bir duruma doğru bazen yönelebilmektedir. Yani harama veya menduba sebep olabilmekte veya dönüştürebilmektedir. Mâlikî usulcüsü Şâtîbî (ö. 790/1388) bu durumda o şeyin ya hakiki anlamda mubah olmadığını ya da harici bir unsurdan ötürü mubah olmaktan çıktığını belirtir.³⁵ O, mubahı dört kısımda değerlendirir: İşlenmesi talep edilen bir şeye hizmet eden, terki talep edilen bir şeye hizmet eden, kendisi gibi bir mubaha hizmet eden ve bunların dışında kalan mubah.³⁶ Şâtîbî, mubahların mutlak olarak mubah olmadığını cüz olarak mubah olduklarını ancak küllî olarak onların ya talebi istenen bir fiile ya da terki istenen bir fiile iliştiğini belirtmektedir.³⁷

Şer'î hükümlerin mahiyetlerine bakıldığında esasında üç ana başlıkta toplayabiliriz: Emir, nehiy ve mubah hükümler. Çevreye dair hükümleri incelediğimizde de onlar, ya çevrenin temiz tutulması ve korunmasına yönelik emirlerdir. Ya da çevreye yönelik zararlara yönelik nehiylerdir. Mubah hüküm kapsamında çevre hakkı ise ancak cüz'î olarak ele aldığımız da örnekler verebiliriz. Küllî olarak baktığımızda memurun bih kapsamında olup Şâtîbî ile Gazzâlî'nin dediği gibi mubah olarak kalmazlar. Şer'î hükümler hakkında bu bilgileri verdikten sonra şimdi de çevre ile alakalı teklifi hükümlere birer örnek verebiliriz.

Farz hüküm: Terkiyle cezayı gerektiren ve edasıyla sevabı gerektiren hükümlerdir.³⁸ Temizliği bu hükme örnek olarak verebiliriz. Namaz kılarken, kâbeyi tavaf ederken abdestli olmak³⁹, namaz kılınacak yerin, elbisenin, bedeninin temiz olması şarttır. Bu şartlar yerine getirilmediği zaman farz olan namaz eda edilemez, “*Vâcibin kendisiyle tamamlandığı şey de vâciptir*” (ما لا يتم الواجب الا به فهو واجب) ilkesi mucebince ibadetin şartı olan ve beden, elbise çevre (ibadet edilecek yer) temizliği de vâcip olmaktadır. Allah'ın tüm yeryüzünü mescit kılması⁴⁰ yani ibadet edilecek yer olarak belirlemesi insanların yeryüzünün tümünü temiz tutma sorumluluğunu da bu anlamda yüklemektedir.

Mendup/müstehap: İşlenmesiyle kendisine sevabın verildiği, terkiyle cezanın terettüp etmediği hükümdür⁴¹. Ölü arazilerin ihya edilmesini buna örnek olarak zikredebiliriz.

³⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, tahk. Ebû Ubeyde, Dâru İbni 'Afân, Birinci Baskı, y.y 1997, I, s.203.

³⁶ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, s.224. Talep edilen bir fiile hizmet eden mubah cüz olarak ele alındığında mubah ancak hizmet ettiği talep edilen fiil ile beraber düşünüldüğünde yani küllî bir bakış ile ele alındığında talep edilen fiilin hükmünü alır. Bu durum hizmet ettiği ve terki talep edilen fiilde de geçerli olup terki talep edilen fiilin hükmünü almaktadır. Ancak cüz olarak ele alındığında veya hizmet ettiği talep edilen ve terki istenen fiillerden bağımsız düşünüldüğünde mubahur. *el-Muvâfakât*, I, s.224.

³⁷ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, s.226. Gazzâlî de birçok mubahın harama davetiye çıkardığını belirtir. *İhyâu 'ulumî 'd-dîn*, Darü'l-Marife, Beyrut t.y, II, s.97.

³⁸ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Varakât*, Mahallî'nin Şerhu'l-Varakât fi usûli'l-fikh eserinde Tahk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 2010, s.16.

³⁹ Şâfiî fakihlere göre tavaf esnasında abdest tavafın vaciplerindedir. Bk. Nevevî, Ebu Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Minhâc*, Şirbînî'nin Muğni'l-Muhtâc'ı ile beraber, Dârü'l-Marife, Beyrut 1997, I, 706.

⁴⁰ Hz. Peygamber “*yeryüzü bana mescit ve temiz kılınmıştır*” demiştir. Buharî, Teyemmüm, I; Salat, 56; Müslim, Mesâcid, 3-5.

⁴¹ Cüveynî, *Varakât*, s.18.

Ölü arazilerin ihyâsı, Şâfiî fakihlerine göre müstehap olarak görülmüştür.⁴² Müstehap oluşu ise “*Kim ölü araziye ihyâ ederse ona ecir vardır. İhyâ edilen araziden rızık talep edenlerin ondan gelenleri yemeleri sadakadır.*”⁴³ hadisine dayandırılmaktadır.⁴⁴

Hz. Peygamber’in “*Müslüman bir kimse ağaç diker ve ağacın meyvesini kim yerse o sadakadır. Ondan kim çalarsa sadakadır. Bundan kimse zarar görmez. Her durumda sadakadır.*”⁴⁵ şeklindeki hadisi ağaç dikmeye dairdir. Bu hadiste Hz. Peygamber(sav) ağaç dikmeyi özellikle de canlılara faydalı olacak meyve ağaçlarının dikilmesini teşvik etmektedir. Hadiste teşvikin olması, yani sadaka olarak görülüp ecrin terettüp edeceğinin belirtilmesi ağaç dikmenin mendup kapsamında emredildiğini gösterir. Yine mendup olan guslü abdestlerini de beden temizliğine dair mendup olan hükümler kapsamında değerlendirebiliriz.

Haram: Terkiyle sevap, işlenmesiyle ceza terettüp eden hükümdür.⁴⁶ İsrâfı bu kapsamda ele alabiliriz. Hz. Peygamber akarsu kenarında da olsa abdest alındığında suyun israf edilmesini yasaklamaktadır. Allah’ın verdiği tüm nimetler için söz konusu olan israf⁴⁷ özellikle çevrenin korunması anlamında gelecek nesillere dengesi korunmuş bir çevre ve doğa bırakma anlamında önem arz etmektedir. İnsanoğlu kendisine nimet olarak verilen hayvan ve bitkilerin kullanımında ihtiyacı göz önünde bulundurmalı aşırıya kaçmamalıdır. Hz. Peygamber’in, “*Kim boş yere bir serçeyi öldürürse, Allah o kimseyi kıyamet günü hesaba çeker ve serçe şöyle der: Ya rabbi! Falan kimse beni boş yere öldürdü, beni bir fayda olsun diye öldürmedi.*”⁴⁸ şeklindeki hadisi bunu en güzel şekilde izah etmektedir.

Mekruh: Terkine sevabın verildiği, işlenmesine cezanın terettüp etmediği hükümdür.⁴⁹ Sulara bevledilmesini caiz görülmemesini buna örnek olarak verebiliriz. Aynı şekilde meyve veren ağaçların altlarında ihtiyaç giderilmesinin caiz olmaması da diğer dair örneklerdir. İkisi de insan ve diğer canlıların ihtiyaç duydukları su ve ağaçların temiz tutulup korunmasını amaçlamaktadır. Aşağıda aktaracağımız hadis buna en güzel örnektir: “*Kim bir sidre ağacı keserse, Allah da cehennemde onun başını keser.*”⁵⁰

Hadiste caydırıcı olarak cehennem cezası sidre özelinde genel olarak ağaçları sebepsiz yere kesmenin kerahetine delil olarak sunabilir. Bu hadis esasında denge ve ölçü ile yaratılan ve korunmasını emreden ayetlerle bir bütünlük içerisinde

⁴² Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Mühezzebe fi'l-fikhi's-şâfiî*, tahk. Muhammed Zuhaylî, Dârü'l-Kalem Dımaşk, Darü's-Şâmiyye-Beyrut 1996, III, 611; Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. El-Hatib, *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti me'ani'l-elfâzi'l-Minhâc*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1997, II, s.464; Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Dârü'l-Fikir, Beyrut 1984, V, s.331; Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc*, Dâru İhyâi Turasi'l-Arabî, Beyrut 1983, VI, s.202.

⁴³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, tahk. Şuayb Arnavut-Adil Mürşid ve diğerleri, Müessesetü'r-Risale, y.y 2001, XXII, s.262.

⁴⁴ Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf, *el-Mühezzebe fi'l-fikhi's-şâfiî*, tahk. Muhammed Zuhaylî, Dârü'l-Kalem dımaşk, Darü's-Şâmiyye-Beyrut 1996, III, s.611.

⁴⁵ Müslim, Müsakat, 7-10; Buharî, Edeb, 27.

⁴⁶ Cüveynî, *Varakât*, s.19.

⁴⁷ “*Yiyin, için fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*” (el-'Araf, 8/31); “*Sakin saçıp savurma. Çünkü savurganlar şeytanların kardeşleri olmuşlardır...*” (el-İsrâ, 18/27)

⁴⁸ Nesâî, Kitâbü'd-Dahâya, 42.

⁴⁹ Cüveynî, *Varakât*, s. 20

⁵⁰ Ebû Davud, Kitâbu'l-Edeb, 158-159.

değerlendirilmelidir. Ayetler dengenin ve ölçünün korunmasını isterken hadisler bunu somutlaştırıp bizlere bunun mahiyeti hakkında örneklik teşkil etmektedir.

Mübah: İşlenmesine ve terkine ne sevabın ne de cezanın terettüp ettiği hükümdür.⁵¹ Mükellefin, yapıp yapmamakta serbest bırakıldığı hükümlerdir. Çevreye dair mübah kapsamda evde kedi gibi evcil hayvanın beslenmesini örnek olarak verebiliriz. Ancak çevreye dair mübah olarak sunacağımız tüm örnekler cüz'î yani tikel seviyede kalır. Nitekim Şâtîbî'den yukarıda aktardığımız gibi mübahlar külli olarak ele alındıklarında mübah olarak kalmazlar. Örneğin insanın yemek için serçe avlaması, esasında ne emredilen ne de yasaklanan bir husustur. Ancak söz konusu avcılık faaliyeti ihtiyacı aşır zevk ve israfa sebep olursa menhiyyün anıh yani yasak kapsamına girer. Bu bağlamda örnekleri çoğaltabiliriz.

Teklifi, hükümler bağlamında yani şâriin hitabı olan Allah hakkı (içine Peygamber hakkı da dâhildir) çevrenin tümüne ilişkilidir. Şârî genel olarak çevrenin korunmasını emrederken zarar görmesini yasaklamaktadır. Bu anlamda çevreye ilişkin hükümlerin dereceleri ve bağlayıcılıkları değişse de esas mesele yararın sağlanması adına çevrenin korunması memurun bih (emredilmiş), mefsedetın ve fesadın oluşmaması veya giderilmesi için menhiyyün anıhtır (yasaklanmıştır).

4. SONUÇ

İslam hukuku insanların yaradan'ıyla, birbirleriyle ve çevresiyle olan tüm ilişkilerini düzenleyen ve kurallara bağlayan bir hukuk sistemidir. Bu anlamda insanların görevleri anlamında hak kavramını kullandığımızda insanın Allah'a ve tüm mahlukata karşı görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Hayvan haklarını haklar nazariyesinde ele alması bağlamında tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olma özelliği taşıyan İzzeddin b. Abdüsselâm'ın hak tasnifi de bu anlayışı taşımaktadır. Bu bakış açısına göre çevre hakkı, kul hakkı kapsamında ele alınmaktadır.

Şârî'nin buyurması anlamında veya usulcülerin hak kavramını ele aldıkları başlık olan şer'î hüküm anlamında Allah hakkı kapsamında da ele alabiliriz. Diğer bir ifadeyle çevreye dair Allah'ın (ve Hz. Peygamber'in) kulların uymasını istediği her dereceden buyrukları bulunmaktadır. Bunlar ya çevrenin korunması ve temizliğine dair emirlerdir; ya da kirletilmesi ve zarar görmesini yasaklayan nehiylerdir. Bu emir ve nehiyeler de esasen insanın can, akıl, din, nesil ve malını koruma amaçlıdır. Yani insan emir ve nehiyere uygun olarak davrandığında kendisine emanet edilen ve düzenini koruma görevi verilen ekolojik düzen devam edecektir. Dolayısıyla çevre hakkının klasik İslam hukuk usulündeki haklar tasnifinde İzzeddin b. Abdüsselâm'ın yaptığı gibi mahlukat hakları altında işleyebiliriz. Ancak gerek onun insan ve canlılar için taşıdığı hayati önemden; gerekse de Allah'ın konuya dair buyruklarından buyruklarının olmasından ötürü Allah hakkını da içerdiğini söyleyebiliriz. Nitekim hiçbir kul hakkı yoktur ki Allah hakkı barındırmasın.

⁵¹ Cüveynî, *Varakât*, s. 19.

KAYNAKÇA

Alâuddin Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Dârü'l-Kitâb el-'Arabî, Beyrut.

Askalânî, İbn Hacer, *Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, Dârü'l-'Asime, Suud, h.1419.

Bardakoğlu, Ali, “*Hakk*”, *DİA*, İstanbul, 1997.

Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, Dâru İbni Hazm, Birinci Baskı, Lübnan 2008.

Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Sahihü'l-Buhârî*, tahk. Muhammed

Züheyr b. Nâsir en-Nâsir, Dârü Tükü'n-Necât, y.y h.1422.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Varakât*, Mahallî'nin Şerhu'l-Varakât fî usûli'l-fikh eserinde Tahk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.

Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî, *Şerhu'l-Varakât fî usûli'l-fikh*, Tâcuddin İbn Ferkâh'ın Şerhü'l-Varakât adlı eserinin sonunda, Tahk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, tahk. Ebû Ubeyde, Dâru İbni 'Afân, Birinci Baskı, y.y 1997.

Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-'azam*, tahk. Abdü'l-Hamid Hindavî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 2000.

Gazzâlî, Ebu hamid Muhammed, *el-Mustasfâ*, tahk. Muhammed Abdusselam eş-Şâfi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

_____, *İhyâu 'ulumî'd-din*, Darü'l-Marife, Beyrut t.y.

Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecmeu'z-zevâid menbaü'l-fevâid*, Hüsamüddin el-Kudsî, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1994.

Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc*, Dâru İhyâi Turasi'l-Arabî, Beyrut 1983.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Cemaluddin el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Darü'l-Marife, Kahire.

İbn Melek, İzzedin Abdullatif b. Abdülaziz, *Şerhü'l-Menâr*, Matbaatü'l-Osmaniyye, 1315.

İbn Mesud, Sadrü's-Şerî'a Ubeydullah, *et-Tavdîh li halli ğavâmizi Tenkîh*, (Teftâzânî'nin Şerhü't-Telvih'iyle beraber), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan, t.y .

İzz b. Abdisselam, Ebû Muhammed b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî, *Kavâ'idü'l-âhkâm fî mesâlihi'l-enâm*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1991.

Karâfî, Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris, *el-Fürûk*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2003.

Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, *el-Hâvi'l-kebîr fi fikhi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*, tahk. Ali Muhammed Maavvad-Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.

Müslim, İbn Haccâc Ebû'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahihü'l-Müslim*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut t.y.

Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünenü'n-Nesâî*, Mektebetü'l-Mearif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Birinci Baskı, Riyad t.y.

Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Minhâc*, Şirbînî'nin Muğni'l-Muhtâc'ı ile beraber , Dârü'l-Marife, Beyrut 1997.

Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Dârü'l-Fikir, Beyrut 1984.

Teftazânî, Sa'dudin Mesud b. Ömer, *Şerhu't-Telvih ala't-Tavdih li metni Tenkik fi usûli'l-fikh*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tarih yok.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, tahk. Ebû Ubeyde, Dâru İbni 'Afân, Birinci Baskı, y.y 1997.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *el-Mühezzeb fi'l-fikhi's-şâfiî*, tahk.. Muhammed Zuhaylî, Dârü'l-Kalem dımaşk, Darü's-Şâmiyye-Beyrut 1996.

Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezak el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs*, Darü'l-Hidâye, t.y y.y.